

ЛУКАШОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

кандидат економічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито соціально-психологічні умови розвитку соціальної відповідальності особистості. Аналіз соціально-психологічних умов процесу розвитку соціальної відповідальності особистості показав, що цей процес включає три взаємопов'язані етапи: інформування про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі та способи її регулювання; актуалізація життєвого досвіду, мотивація соціально відповідальної поведінки, моральні устремління до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою діяльність, створення ситуацій, що потребують усвідомленого вибору лінії поведінки, прийняття рішень та оцінювання їх наслідків, зокрема за допомогою організації навчальної взаємодії та під час суспільно значимої діяльності; закріплення здобутого досвіду в різних формах суспільно значущої діяльності (науково-дослідницькій, культурно-просвітницькій, соціального проєктування, самоврядування, громадських та молодіжних організацій тощо), включення в діяльність соціально-професійної групи. Соціально-психологічними умовами, що сприяють ефективності процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, є організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків, норми та правила поведінки людини в суспільстві, про цінності, мораль та моральність, про допустимі та неприпустимі наслідки прийняття управлінських рішень, про соціальні наслідки соціально-економічного розвитку; забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності; створення професійно-освітнього середовища розвитку соціальної відповідальності через включення у соціальне проєктування та реалізацію програм навчально-виховної роботи.

Ключові слова: *особистість, соціальна відповідальність, соціально-психологічні умови розвитку соціальної відповідальності.*

Постановка проблеми. Пошук підходів до розвитку соціальної відповідальності особистості, зокрема здобувачів вищої освіти галузі соціальних та гуманітарних наук, слід орієнтувати на оптимальні, адекватні методи та способи вдосконалення цієї підготовки з урахуванням особистісного розвитку, формування морального та соціально відповідального молодого покоління.

Вивчення теорії та методики професійної освіти, практичного досвіду вітчизняних та зарубіжних фахівців, критичної оцінки рекомендацій керівних органів освіти дозволяє виявити низку проблем, що є у системі вищої школи, у тому числі й у підготовці майбутніх фахівців [2; 5; 6].

По-перше, система професійної освіти спирається на так званий «знанневий» підхід, концепція компетентнісної освіти ще не є повною мірою загально визнаною технологією сучасної підготовки фахівців. Це, природно, призводить до існування методик освіти, що різко відрізняються одна від одної, а в освітній практиці – до переважання суб'єктивних підходів в організації підготовки фахівців, відсутності мобільності навчального процесу, необґрунтованим заходам удосконалення цього процесу.

По-друге, нормативно-правова база освіти має відповідати кращим світовим зразкам. Іноді не регламентуються такі важливі сторони вищої освіти, як кураторство, наукова діяльність здобувачів вищої освіти тощо. Окремі законодавчі норми недостатньо реалізуються на практиці, що негативно позначається на організації ефективного навчально-виховного процесу.

По-третє, вдосконалення процесу підготовки майбутніх кадрів и не вистачає системності. За окремими позитивними аспектами не простежується системна відпрацьована практика, здатна суттєво вплинути на якість та ефективність роботи вищої школи. У той же час для системи підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти характерні такі принципово важливі тенденції:

- вдосконалення підготовки йде постійно, еволюційним шляхом відповідно до умов, що змінюються, та науковими досягненнями;
- кардинальні, принципово важливі зміни в системі вищої освіти, як правило, відбувалися і відбуваються на етапах суттєвих, докорінних перетворень у різних сферах суспільного життя країни;
- система вищої освіти організується та здійснюється відповідно до загальних правових засад та принципів роботи вищої школи країни та з урахуванням специфіки підготовки майбутніх фахівців.

Головна мета, на яку має бути орієнтована педагогічна система, – подальший розвиток особистості та підготовка її до організованого процесу професіоналізації, формування сукупності загальних умінь щодо подальшого самостійного оволодіння конкретною спеціальністю.

Аналіз найбільш суттєвих зв'язків та залежностей освітнього процесу у закладах вищої освіти свідчить про те, що в процесі підготовки майбутніх фахівців виявляються закони та закономірності різного рівня та порядку:

- найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення;
- закономірності соціального порядку – формування особистості, пізнавальної діяльності;
- соціально-психологічні закономірності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Провідним підходом освітнього процесу є закон моделювання (відтворення) у процесі підготовки спеціаліста умов майбутньої професії. Сутність та зміст цього закону проявляється та реалізується у таких принципах:

- принцип поєднання гармонійного розвитку особистості та її професіоналізації;
- принцип професійної спрямованості освітнього процесу, що сприяє ефективному професійному становленню фахівця;
- принцип оптимізації освітнього процесу, приведення структури всіх навчальних дисциплін у відповідність до сучасних підходів до їх змісту та цілей підготовки фахівців, що змінюються;
- принцип систематичності, послідовності та комплексності у формуванні особистості, реалізація міждисциплінарного підходу, встановлення міжпредметних зв'язків.

Другим підходом освітнього процесу є закон відповідності характеру діяльності освітян характеру діяльності здобувачів вищої освіти, їх пізнавальним можливостям та духовним потребам. Вимоги цього закону багатогранні, але основні з них можна виразити у таких принципах:

- принцип відповідності цілей та технологій освітнього процесу потребам та мотивам професійної діяльності сучасного фахівця, професійне становлення особистості у процесі постійного вирішення під керівництвом викладачів внутрішніх та зовнішніх протиріч, вольове стимулювання та самовдосконалення;
- принцип оптимального поєднання диференційованого та індивідуального підходів у процесі підготовки фахівців, створення та забезпечення умов для формування творчої індивідуальності та активності;
- принцип єдності вимогливості та поваги до майбутніх фахівців, довіри до їх особистості, моральної чистоти та творчості.

Як третій підхід можна прийняти закон про прямо пропорційну залежність підвищення якості та результативності процесу підготовки фахівців у закладі вищої освіти та соціально-психологічно обґрунтованого підвищення самостійності. Його сутність можна виразити у таких принципах:

- принцип гармонійного поєднання управління професійним становленням здобувачів вищої освіти з їх самостійністю, підтримка ініціативності, індивідуальності та творчості;
- принцип цілісного та гармонійного розвитку особистості спеціаліста, створення умов для розкриття, цілісного та всебічного формування його сутнісних сил;
- принцип усвідомлення, активності та самостійності викладачів та здобувачів вищої освіти в освітньому процесі, перетворення знань на стійкі професійні переконання, формування позитивного ставлення до професії, розвиток звички професійної діяльності та поведінки.

Четвертим важливим підходом процесу підготовки фахівців у вищій школі є закон забезпечення єдності навчання, виховання, розвитку, освіти,

соціально-психологічної підготовки та самовдосконалення майбутніх фахівців. Основні принципи реалізації цього закону та їх зміст:

- принцип навчання, що виховує;
- принцип розвивального навчання;
- принцип реалізації багаторівневої вищої професійної освіти;
- принцип соціально-психологічної підготовленості до професійної діяльності;
- принцип самоосвіти та самонавчання здобувачів вищої освіти, самовдосконалення себе як особистості і як фахівця.

Перелічені вище засади підготовки майбутніх фахівців спрямовують діяльність адміністративного та професорсько-викладацького складу закладу вищої освіти на науково обґрунтоване управління освітнім процесом.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні умови розвитку соціальної відповідальності особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Сучасна підготовка фахівців у вищій школі є інтеграцією таких процесів: процесу проектування підготовки спеціаліста, процесу функціонування підготовки спеціаліста протягом усього періоду навчання та процесу інтеграції як процесу взаємовпливу перших двох процесів.

Сьогодні, у період загострення протиріч в соціальних, політичних, економічних процесах, що визначають життя держави та громадянського суспільства, посилення духовного, соціального, національного, освітнього розшарування населення країни, мета науково обґрунтованої державної системи освіти має бути чіткою та гнучкою, заснованою на глибокому розумінні сутності людської особистості, її становленні та розвитку, з одного боку, як частини суспільної системи, що бере участь у всіх її різноспрямованих процесах, а з іншого, як духовно та цивільно вільної особистості, що реалізує себе у вільному виборі програми дій, у прийнятті принципів рішень та соціально відповідальній поведінці [1; 3; 4; 7].

Однією з основних цілей виховання, визначених у нормативних документах, є формування у здобувачів вищої освіти професійно значущих якостей, але не менш важливою є сформованість соціально значущих якостей особистості, лише в цьому випадку професіоналізм розвиватиметься і зростатиме. Цілі виховання конкретизуються у розв'язуваних завданнях, серед яких висуваються такі:

- формування самосвідомості, ціннісного ставлення до таких понять, як «честь», «совість»;
- залучення здобувачів вищої освіти до системи культурних цінностей, історії, традицій, формування потреби в їх вивченні та примноженні;
- формування загальнолюдських норм моралі (доброти, взаємовиручки, взаємопідтримки та ін.), загальної культури та культури професійного спілкування та взаємодії;

- розвиток внутрішньої свободи та усвідомлення необхідності дотримання законності, правопорядку, об'єктивної самооцінки та саморегуляції поведінки, почуття власної гідності, самоповаги та поваги оточуючих;

- виховання поваги до закону, формування професійної та суспільної активності, розвиток соціальної відповідальності за виконання професійного та громадського обов'язку;

- розвиток творчого мислення, потреби у творчому ставленні до виконання професійних обов'язків;

- розвиток потреби у здоровому способі життя, фізичному вдосконаленні, готовності та здатності переносити великі фізичні та психологічні навантаження, розвиток навичок забезпечення особистої безпеки та ін.

Вирішення цих завдань здійснюється, головним чином, цілеспрямованою соціально-психологічною роботою, що проводиться у навчальних закладах. Проте чільне місце належить навчанню як основному вид діяльності здобувачів вищої освіти.

Отже, успішність вирішення навчально-виховних завдань здебільшого залежить від того, наскільки повно та ефективно використовуються освітні можливості процесу навчання.

При розгляді процесу формування соціальної відповідальності у здобувачів вищої освіти з різних позицій та аспектів найбільш пріоритетним є розгляд цього процесу як системи, в основі якого лежить системний підхід.

Системний підхід передбачає розглядати освіту як складну соціальну систему, в рамках якої існують та можуть проектуватись та інші системні комплекси.

Системний підхід передбачає, що всі явища, процеси у навчально-виховній діяльності розглядаються в цілісній єдності, взаємозумовленості та взаємозалежності компонентів, елементів, блоків, частин тощо.

Освітня система закладу вищої освіти виступає як складне, специфічне, соціальне, структурно-функціональне утворення, у межах якого здійснюється моделювання, проектування процесів, що дозволяють якісно вирішувати завдання навчання та формування (розвитку) особистості. Тому освітня система закладу вищої освіти є сукупністю взаємопов'язаних, взаємозалежних та взаємозумовлених елементів, що утворюють цілісний безперервний процес формування та розвитку особистості здобувача вищої освіти, навчальних колективів, їх якостей та відносин, необхідних для їх підготовки до професійної діяльності.

Звідси процес розвитку соціальної відповідальності є організованою, послідовною, цілеспрямованою, систематичною діяльністю керівництва та професорсько-викладацького складу щодо впливу на свідомість, почуття та волю здобувачів вищої освіти з метою формування у них якостей особистості, норм поведінки відповідно до вимог до соціальної відповідальності.

Провідним і найбільш загальним є поняття «освітня система», яка включає всі інші системні утворення. Освітня система дозволяє вирішувати такі основні завдання:

- визначати шляхи та умови щодо реалізації концепції професійної освіти;

- зміцнювати та розвивати взаємозв'язки структурних елементів та компонентів освітнього процесу (цільового, змістовного, організаційного, процесуального, оцінного, управлінського, коригувального та ін.);

- інтегрувати зусилля всіх суб'єктів освітньої діяльності на користь реалізації системи цілей, ідей, програм тощо;

- розширювати діапазон соціально-психологічних впливів завдяки створенню, освоєнню середовища освіти, виховного простору, використання можливостей навколишнього соціального та економічного середовища;

- створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості викладача та здобувача вищої освіти, їх творчого самовираження, прояву індивідуальності та зростання, демократизації та гуманізації ділових та особистісних відносин;

- зосереджувати зусилля на вирішенні основних питань, ефективності функціонування освітньої системи;

- забезпечувати наступність, узгодженість та єдність дій професорсько-викладацького складу;

- прагнути забезпечувати досягнення поставлених цілей та вирішення освітніх завдань шляхом динамічності змісту, організації та технологій здійснення;

- моделювати та проектувати різні системні утворення та процеси, серед яких основними є навчально-виховний процес та освітній простір закладу вищої освіти.

Структура управління процесом розвитку соціальної відповідальності є, з одного боку, ефективним механізмом виховання особистості здобувача вищої освіти, формування у нього якостей особистості, норм поведінки та соціальної відповідальності відповідно до вимог, що пред'являються, а з іншого боку, вимагає науково обґрунтованого підходу до її функціонування та розвитку.

В останні роки зростає роль та значення виховної функції закладу вищої освіти. Виховання у ЗВО є найважливішим способом соціалізації та адаптації молодого людини в суспільстві, що постійно змінюється. Досвід діяльності багатьох закладів вищої освіти показує, що виховні можливості освітнього процесу викладання різних навчальних дисциплін використовуються далеко не повно. У навчальних програмах з низки навчальних дисциплін у розділі організаційно-методичних вказівок не міститься рекомендацій щодо методики вирішення виховних завдань. Не містять, як правило, необхідної установки на вирішення виховних завдань підручники та навчальні посібники. Але все ж таки поширеним недоліком

є слабке використання виховних можливостей самих занять з навчальних дисциплін. Найбільш суттєвими загальними недоробками у цьому плані є:

- фрагментарне, бездоказове розкриття основних проблем курсів;
- слабкий зв'язок теорії з життям та практикою;
- переважання інформаційно-ілюстративного та репродуктивного методів навчання без емоційної складової, яка б впливала не тільки на інтелект, а й на почуття, волю здобувачів вищої освіти;
- обмеженість методичних прийомів управління пізнавальною діяльністю здобувачів вищої освіти;
- недостатньо високий рівень вимогливості, обґрунтованості та справедливості в оцінці навчальної діяльності здобувачів вищої освіти;
- відсутність належної цілеспрямованості в реалізації виховних можливостей викладання навчальних дисциплін.

На практиці існує думка, що в основному виховання в освітньому процесі здійснюють викладачі кафедр гуманітарних дисциплін, які в силу специфіки предмета, що викладається, мають великі можливості для формування поглядів, переконань, світогляду, правосвідомості здобувачів вищої освіти. Слабке використання виховних можливостей дисциплін загальнопрофесійного та спеціального циклів, що викладаються, пояснюється великим обсягом навчального матеріалу, інформаційним перевантаженням здобувачів вищої освіти. Проте досвід передових викладачів показує, що при умілому і продуманому викладі навчального матеріалу та використанні виховних можливостей занять успішніше вирішуються виховні, навчальні завдання. Виховання полягає у цілеспрямованому управлінні процесом соціалізації індивіда та впливу на інтелектуальний, духовний, фізичний, культурний, правовий розвиток особистості.

Практика повсякденно та наочно підтверджує, що за наявності у здобувачів вищої освіти інтересу, позитивних мотивів до вчення ефективність навчання та виховання підвищується. Викладачі всіх дисциплін можуть реалізовувати засобами свого предмета виховні можливості.

Серед основних виховних можливостей можна виділити такі:

- розвиток професійного творчого мислення здобувачів вищої освіти (навчання вмінню аналізувати, зіставляти різні факти, вибирати та оцінювати прийняті рішення тощо);
- збагачення здобувачів вищої освіти знаннями, що переходять в особисті переконання, що дозволяють впевнено діяти, грамотно поводитися в різних ситуаціях;
- формування світогляду здобувачів вищої освіти на історичних та сучасних наукових положеннях;
- розвиток інтересу до наукового осмислення фактів дійсності;
- розвиток волі здобувачів вищої освіти та їх здібностей у досягненні поставленої мети;

- розвиток соціальної активності особистості та формування соціальної відповідальності;

- встановлення взаємовідносин співробітництва та демократизму та формування на цій основі професійно-моральних якостей.

З метою посилення виховної спрямованості викладання навчальних дисциплін важливо враховувати те, що у діяльності фахівців дедалі більшу роль відіграють функції, пов'язані з аналізом обстановки, зіставленням різних чинників, вибором та оцінкою прийнятих рішень. При цьому зростає значення морально-етичних аспектів професійної діяльності, що, своєю чергою, викликає необхідність ув'язувати в процесі викладання всі правові, організаційні та психологічні сторони предмета, що вивчається, з розкриттям особистісного, морального чинника професійної діяльності.

Процес виховання за своїм призначенням є багатофункціональним, тому викладачі закладу вищої освіти у своїй діяльності реалізують різні функції. Насамперед, у ході навчання, що виховує, реалізується формувально-розвивальна функція, сутність якої полягає у формуванні у здобувачів вищої освіти нових та розвитку наявних особистісно-професійних якостей. Це стрижнева, базова функція процесу виховання. Ступінь її реалізації визначає якість та ефективність виховної роботи в цілому.

У процесі навчання здійснюється також функція мобілізації, яка полягає у забезпеченні дії, поведінки здобувачів вищої освіти, необхідної для вирішення поточних навчальних та соціальних завдань.

Викладачі в процесі навчання виконують профілактичну функцію, яка полягає в тому, щоб застерегти здобувачів вищої освіти від помилок, невірних кроків у поведінці, утримати їх від аморальних вчинків, своєчасно скоригувати їх подальші дії. Реалізація цієї функції здійснюється, головним чином, шляхом роз'яснення вимог керівних документів до норм права та моралі, правил поведінки, і навіть особистого прикладу.

У ході навчання реалізується така функція, як спонукання здобувачів вищої освіти до самовиховання, яка полягає у підкріпленні їх мотивів та зусиль, спрямованих на формування особистості.

Незважаючи на своєрідність кожної функції, всі вони проявляються у єдності. Результативність процесу виховання визначається, головним чином, практичними справами здобувачів вищої освіти, їх діями та вчинками. Тому ефективність соціально-психологічної роботи забезпечується у вигляді аналізу результатів виховання, що дозволяє керувати цим процесом та своєчасно вносити до нього відповідні корективи. Виховуючому навчанню властиві якісна визначеність, стійкі внутрішні зв'язки та відносини, що носять закономірний характер. Так, переконаність, принциповість, громадська і громадянська активність та інші якості не можуть бути сформовані, якщо навчання не матиме наукового характеру, якщо змістовна сторона викладання страждатиме на розпливчастість і нечіткість понять і визначень. У світовій освітній теорії

та практиці вже давно склалася думка, що виховний процес не повинен бути заручником якихось кон'юнктурних ситуацій. Виховання молодого покоління має базуватись на постійних ідеях та цінностях.

Тому як ідейна основа всієї системи виховання мають бути вироблені та перевірені багатовіковою практикою принципи гуманізму. Гуманізм, насамперед, означає людяність: любов до людей, високий рівень психологічної терпимості (толерантності), толерантність у людських відносинах, повагу до особистості та її гідності. У кінцевому підсумку поняття «гуманізм» є системою ціннісних орієнтацій, у яких лежить визнання людини як вищої цінності.

Гуманізм – це сукупність ідей та цінностей, що стверджують універсальну значущість людського буття загалом та окремої особистості зокрема. При такому трактуванні гуманізм, як певна система ціннісних орієнтацій та установок, набуває значення суспільного ідеалу. Людина сприймається як найвища мета у суспільному розвитку, у процесі якого забезпечується створення необхідних умов повної реалізації всіх її потенцій, досягнення гармонії у соціально-економічній та духовній сферах життя особистості. При цьому у сучасному трактуванні гуманізму акцент робиться на цілісне, універсальне становлення особистості. Ця універсальність осмислюється як гармонійний розвиток інтелектуальних, духовно-моральних та естетичних її потенцій.

Таким чином, з позицій гуманізму кінцева мета виховання полягає в тому, щоб кожна людина могла стати повноцінним суб'єктом діяльності, пізнання та спілкування, тобто вільною, самостійною, відповідальною за все, що відбувається в цьому світі. Отже, міра гуманізації виховного процесу визначається тим, наскільки цей процес створює передумови для самореалізації особистості, розкриття всіх закладених у ній природних задатків, її здатність до свободи, відповідальності та творчості.

Зі змістовної сторони реалізація принципів гуманізму означає прояв загальнолюдських цінностей. Тому підхід до виховного процесу з позицій загальнолюдських цінностей означає його деідеологізацію, тобто відмову від нав'язування позицій, установок, переконань певної соціальної сили, акцент на духовно-моральний, інтелектуальний та естетичний розвиток особистості на основі освоєння нею всього культурного багатства, накопиченого в історії людства. Віруючі люди, осмислюючи загальнолюдські цінності з позиції релігії, вважають, що ці цінності мають божественну природу.

Гуманістичний підхід вимагає, щоб як головна мета навчально-виховного процесу розглядалося створення передумов для самореалізації особистості. Гуманістична орієнтація освіти може бути реалізована лише у відповідних формах навчально-виховного процесу. У найзагальнішому плані це передбачає високий рівень індивідуалізму та диференціації навчання, акцент на пробудження активності та ініціативності здобувачів вищої освіти, застосування у відносинах викладача та здобувачів вищої освіти основних принципів співробітництва. Систему виховних та освітніх

засобів, що характеризують спільну діяльність викладача та здобувачів вищої освіти, називають шляхом виховання або шляхом навчання. Поділ засобів і методів на виховні та освітні вельми умовне, а часом навіть штучне, адже користуватимемося надалі універсальними поняттями «засоби на особистість» і «методи на особистість». Теорія та практика виховної роботи у закладах вищої освіти припускають велику кількість методів виховання: переконання, вимога, заохочення, бесіда, роз'яснення, приклад, критика, самокритика, схвалення, осуд, змагання, стимулювання, доручення, контроль та оцінка та інші.

Все різноманіття методів може бути представлене у вигляді трьох ідентифікаційних груп, виділених за ознакою провідної мети. Це методи формування свідомості особистості, її поглядів, переконань, світогляду; методи формування поведінки; методи мотивування та стимулювання діяльності та поведінки здобувачів вищої освіти.

Метод впливу на особистість – це система прийомів, що дозволяють вирішувати ті чи інші завдання. Ще одне важливе поняття у цьому ряду – форма організації соціально-психологічного впливу.

Виділяють такі найважливіші форми організації впливу: навчальний процес, позааудиторна робота, сімейне виховання, виховна діяльність молодіжних організацій, виховна діяльність закладів культури, мистецтва та засобів (в тій мірі, як вона доступна).

Пусковим механізмом процесів саморозвитку освітньої системи є творчість викладачів, їх участь в інноваційних процесах, співпраця зі здобувачами вищої освіти, включення їх у життєтворчість, всебічне стимулювання самодіяльності та креативної, дослідницької діяльності, створення вільних освітніх зон, осередків нової культури тощо.

Система багато в чому залежить від її здатності авторизації досвіду та оволодіння новим економічним механізмом, що забезпечує її фінансово-економічну самостійність. Процес входження у світовий культурний та освітній простір диктує необхідність звертатися і до тих цінностей, які передбачають підготовку в контексті регуляторів її організації. З'являються нові методологічні орієнтири, що дозволяють розглядати розвиток існуючої системи освіти, її перетворення на гуманістичну у вигляді розвитку особистісних структур свідомості майбутніх фахівців, тобто «знизу», створюючи специфічні умови для реальної самоорганізації освітньої діяльності.

Принципи, які виступають у ролі умов, засобів і орієнтирів затребуваності особистісного потенціалу самоорганізації, ініціюють діяльність свідомості на пошук смислу, побудови власної картини та своїх дій у ній. Це принципи самоформування проблемного мислення, олюднення цінностей, переживання змісту цінностей, феноменологічної редукції, етнокультуровідповідності, особистісного функціонування, суб'єктивного контролю, урахування соціально-професійного досвіду, відкритості навчальної інформації, самоідентифікації, включення повсякденного розуміння, затребуваності моральної характеристики

ефекту та інші. Кожен із них представляє не лише орієнтир, а й зразкову програму дій, яку викладач інтерпретує та адаптує до себе та конкретних здобувачів вищої освіти.

Наукові дослідження та практика свідчать, що багато в чому якість навчально-виховного процесу залежить від професійної майстерності професорсько-викладацького складу. У процесі навчання здобувачі вищої освіти наслідують дії, вчинки своїх викладачів, їхнє ставлення до справи.

Живе слово, особистий приклад, повсякденне спілкування – ці засоби надають безпосередній виховний вплив. На цій підставі однією з вимог до навчання є високий особистий приклад і авторитет викладача. Багато в чому вирішення складних та відповідальних завдань виховання здобувачів вищої освіти залежить від рівня підготовленості викладачів, їхньої культури, цілеспрямованості, наполегливості, професійного та морального рівня, від знання наукових та методичних основ виховання. Викладачі повинні мати не лише фундаментальні знання, професійні навички та вміння, а й розвинене професійне мислення, пристосоване до проектно-творчої діяльності в нестандартних ситуаціях. Безперечно, вірним у цьому зв'язку є запрошення для ведення спецкурсів та практикумів зі спеціальних дисциплін та дисциплін спеціалізації фахівців-практиків.

Проведення виробничих практик на підприємствах, в організаціях та установах, з якими у ЗВО укладено договори на підготовку фахівців, дозволяє впевненіше почуватися випускникам такого ЗВО при влаштуванні на роботу, бути конкурентоспроможним та затребуваним. Практичний досвід свідчить, що рівень професіоналізму викладача закладу вищої освіти багато в чому визначається його професійною підготовленістю, умінням спілкуватися зі здобувачами вищої освіти та вмінням навчити їх цьому спілкуванню між собою, тобто його особистісними якостями та здатністю здійснювати продуктивну взаємодію з іншими людьми. Викладач виступає головним координатором, коментатором, опонентом, своєрідним фільтром усіх виховних впливів. А ці функції він може виконати лише різнобічно освіченою людиною. Специфічна риса виховання у тому, що це активний двобічний процес. Тому найважливіше завдання викладача – виховати в здобувачів вищої освіти постійну потребу у самоаналізі, самооцінці, самовихованні. Успішне вирішення цих завдань вимагає розвиненої емпатії, тобто здатності бачити ситуацію очима іншої людини, вміння поставити себе на її місце свого вихованця та поглянути на проблему її очима. Виховна місія викладача проявляється у кожному факті його поведінки та діяльності, у його зовнішності, манері мови та спілкування. Знання, отримані здобувачами вищої освіти на лекціях, семінарах, поза стінами аудиторій та навчального закладу, стають головним джерелом їхнього інтелектуального, правового та духовного розвитку.

Демонструючи відданість традиціям та цінностям академічної спільноти, викладач сприяє їх засвоєнню самими здобувачами вищої освіти, усвідомленню ними своєї приналежності до вузівської корпорації

та професійної спільноти. Побудова процесу навчання та виховання у закладі вищої освіти на основі комунікативно-діяльнісного підходу в цілісному навчально-виховному процесі, де здобувач вищої освіти виступає як суб'єкт діяльності, суб'єкт розвитку, передбачає організацію предметно-практичної діяльності у певному соціальному контексті, що створює позитивний емоційно-мотиваційний фон. Важливою умовою при цьому виступають гуманістичні настанови по відношенню до кожного здобувача вищої освіти: прийняття кожного таким, яким він є, прояв емпатійного ставлення до кожного, довірче, діалогове спілкування. Цей підхід містить у собі ідею особистісної спрямованості освіти; загальнолюдські засади гуманізму; ідею демократизації відносин як основи формування демократичної особистості; поглиблення індивідуального підходу; принцип природовідповідності навчання та виховання; ідею активізації та використання внутрішніх саморегулюючих механізмів розвитку особистості.

Аналіз освітньої теорії та практики свідчить, що для ефективного та керованого процесу підготовки фахівця та виховання соціально відповідальної особистості характерна тенденція широкого впровадження нових технологій та форм, нових видів занять, а також активної взаємодії викладачів та здобувачів вищої освіти.

Впровадження нових технологій навчання у навчально-виховний процес має здійснюватися за такими напрямками:

- реалізація проблемного та проблемно-діяльнісного підходів у процесі навчання здобувачів вищої освіти;
- використання концептуальних положень теорії поетапного формування розумових дій;
- узагальнення під час навчального процесу професійно значимої інформації;
- застосування основних ідей сугестії в оволодінні професійними знаннями, навичками та вміннями;
- алгоритмізація та програмування окремих модулів навчального процесу;
- апробація вивчення найважливіших розділів навчального плану за допомогою інтелектуального та емоційного «занурення»;
- використання професійно орієнтованих ідей освітнього співробітництва;
- реалізація ігрових форм організації навчальних занять та інші.

Наразі в освітній практиці закладів вищої освіти існують такі загальноприйняті концепції та технології навчання: традиційна технологія навчання на основі асоціативно-рефлекторної концепції; технологія навчання на основі концепції поетапного формування розумових дій та як окремих випадок на основі концепції формування розумових понять; проблемно-діялісне навчання та інші. Вибір технології навчання та виховання визначає вибір конкретної методичної системи роботи у закладі вищої освіти.

Все частіше використовуються нові види занять. Цікавим є використання ігрових комплексів: аналіз конкретної ситуації (юридичної, педагогічної); організаційно-розумна гра; відпрацювання професійних ролей; організаційно-діяльнісна гра щодо прийняття в ролі спеціаліста професійних рішень; професійний тренінг (поведінковий, управлінський, комунікативний).

Різноманітність та доцільність нових занять робить освітній процес гнучким та якісним, а застосування методів активного навчання («метод круглого столу», інтелектуального штурму, дискусії, актуалізація проблеми та ін.) дозволяє здобувачам вищої освіти відчувати себе невід'ємною частиною цього процесу.

У ході навчання на основі синтезу особистісного світогляду здобувача вищої освіти, його мислення, поведінкових навичок та адаптованості до навколишнього середовища з'являється та формується сукупність соціальних та професійних відносин до оточуючих та до себе як до особистості, формуються професійні переконання та знання, які він зрозумів, усвідомив, пережив і відчув, виробляється своя позиція, власне бачення майбутньої діяльності.

За відгуками викладачів проведення занять на основі вищезгаданих технологій дозволяє не тільки повніше розкрити себе, а й активізувати пізнавальну діяльність здобувачів вищої освіти, на це звертають увагу 45,9% викладачів, які мають досвід роботи від трьох до п'яти років, 36,8% аспірантів, які ведуть викладацьку діяльність.

Впровадження у навчальний процес міжпредметних курсів, циклів – один зі шляхів підвищення якості та соціалізації освіти у вищій школі. Традиційне навчання конкретним навчальним дисциплінам орієнтоване на розширення обсягу матеріалу, що вивчається, що призводить до перевантаження здобувачів вищої освіти, завдає шкоди розвитку творчого мислення, погіршує діалектику аналізу та синтезу в пізнавальній діяльності майбутніх фахівців. З іншого боку, сучасній людині та фахівцю все частіше доводиться враховувати взаємозв'язок явищ та процесів соціального та професійного середовища. Їй належить вирішувати професійні та соціальні проблеми, що вимагають не тільки всебічного їхнього розуміння, а й комплексного застосування знань, умінь та навичок. Наприклад, фінансовому менеджеру необхідно бути і компетентним керівником, і маркетологом, і аналітиком, і математиком, а менеджеру організації – керівником, який знає і володіє психологією, риторикою, статистикою.

З метою вирішення названих проблем для конкретних спеціальностей доцільно розробляти та реалізовувати навчальні програми, як, наприклад, програми курсів на вибір: «Основи соціального проектування» та «Соціальна відповідальність в сучасному соціумі».

Результати та аналіз впроваджених у навчальний процес курсів на вибір дозволяють зробити такі висновки: у здобувачів вищої освіти формуються професійні знання, навички та вміння, розвивається творчий

стиль мислення; комплексне вирішення професійних проблем стимулює формування соціовідповідальних та професійних мотивів; курси на вибір є ефективним засобом контролю за зміною світоглядних поглядів та рівнем підготовленості здобувача вищої освіти до майбутньої професії, його соціальної відповідальності та адаптованості до зовнішнього середовища.

Як показують результати дослідження, обґрунтовані навчальні програми підвищують якість навчально-виховного процесу підготовки фахівця вищої школи та ефективність виховання моральних якостей особистості та соціальної відповідальності. Освітній процес є багатоплановою і поліморфною взаємодією – це і навчально-педагогічна взаємодія (викладач – здобувач вищої освіти), і взаємодія здобувачів вищої освіти між собою, і міжособистісна взаємодія, яка може по-різному впливати на навчально-педагогічну взаємодію.

Як відомо, Р. Блейк, Д. Моутон, К. Томас виділяють п'ять стратегій взаємодії (сукупність домінуючих особливостей поведінки людини у відносинах з іншими людьми, що виявляються в тій чи іншій соціальній ситуації): суперництво (конкуренція), компроміс, співробітництво, пристосування та уникнення (ухилення).

Наразі навчально-педагогічна взаємодія набуває організаційної форми співробітництва, яке, у свою чергу, характеризується активністю, усвідомленістю, цілеспрямованістю взаємних дій обох сторін, які виступають з позиції суб'єктів, де узгоджена дія результується і передбачається психічним станом контакту.

Співробітництво як спільна діяльність, як організаційна система характеризується: просторовою та часовою присутністю, єдністю мети, організацією та управлінням діяльністю, розподілом функцій, дій, операцій, наявністю позитивних міжособистісних відносин.

Таке спілкування є формою навчальної взаємодії, співробітництва. Воно одночасно реалізує комунікативну, перцептивну та інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, образотворчих, символічних та кінетичних засобів.

Системно-комунікативно-інформаційний підхід дозволяє визначати критерії, умови та способи ефективності такого діалогу. Залежно від стилю спілкування американські психологи виявили три типи викладачів. «Проактивний» викладач ініціативний в організації спілкування у групі, причому спілкування як групового, і парного (викладач – здобувач вищої освіти). Він чітко індивідуалізує контакти зі здобувачами вищої освіти. Але його установки змінюються відповідно до досвіду, тобто він не шукає обов'язкового підтвердження однієї установки, що склалася. Він знає, що хоче, і розуміє, що у його власній поведінці чи поведінці здобувачів вищої освіти сприяє досягненню цієї мети. «Реактивний» викладач теж гнучкий у своїх установках, але він внутрішньо слабкий, підпорядкований «стихії спілкування». Відмінність у його установках на окремих здобувачів вищої освіти – не різниця у його стратегії, а відмінність у поведінці самих здобувачів вищої освіти. Іншими словами, не він сам, а здобувачі вищої

освіти диктують характер його спілкування з групою. У нього розпливчасті цілі, він пристосовується і підлаштовується до здобувачів вищої освіти. «Надреактивний» викладач, помічаючи індивідуальні відмінності, тут же будує зовсім нереальну модель, яка перебільшує ці відмінності у багато разів, і вважає, що ця модель є дійсністю. Якщо здобувач вищої освіти трохи активніший за інших – у його очах він «бунтар і хуліган». Такий викладач має справу не з реальними, а з вигаданими ним здобувачами вищої освіти і поводить відповідним чином; вигадує він насправді стереотипи, підганяючи під них реальних, абсолютно нестереотипних здобувачів вищої освіти.

З усього різноманіття підходів можна назвати три основні установки: активність суб'єкта виступає у вищому своєму творчому прояві, коли суб'єкт піднімається до становлення самого себе. Педагогічне спілкування має бути не тяжким боргом, а природним і навіть радісним процесом взаємодії.

Складові оптимального спілкування. По-перше, це найвищий авторитет викладача. Друга умова успішності спілкування – володіння психікою та прийомами спілкування, тобто викладач має бути добре підготовлений як практичний психолог. І, нарешті, третя складова успіху – це накопичений досвід, те, що у повсякденній практиці і називається «спочатку вміння, а потім майстерність».

З досвіду роботи слід зазначити, що ефективним є навчальний процес, коли кожна дисципліна окремо націлена на вирішення виховних завдань, які мають свою соціально-вікову специфіку на різних стадіях реалізації освітніх програм. На молодших курсах переважне значення мають завдання соціально-громадянського та загальногуманітарного розвитку. Для третіх-четвертих курсів пріоритетним стає творче залучення здобувачів вищої освіти до обраної спеціальності. Акцент робиться на формування навичок та якостей, необхідних у майбутній професії. На старших курсах завершується формування особистісних та професійних якостей майбутнього спеціаліста, при цьому зростає питома вага індивідуальної роботи зі здобувачами вищої освіти.

Такий підхід до навчально-виховної роботи висуває низку вимог до рівня професійної підготовки професорсько-викладацького складу. Тому одним з основних завдань є турбота про якість науково-педагогічної діяльності професорсько-викладацького складу, дотримання викладачами та співробітниками правових та моральних норм, правил поведінки та внутрішнього розпорядку, неухильне дотримання принципів професійної та наукової етики.

Не можна не брати до уваги соціально-психологічний портрет здобувачів вищої освіти, який зазнав значних змін. Здобувачі вищої освіти змушені матеріально забезпечувати себе, підробляючи паралельно, інколи ж і за рахунок навчання. Вони схильні до стресів, схильні до асоціальної поведінки або допускають її. Одним із джерел цих рис є погана організація навчального процесу, невідповідність навчальних програм та методів

навчання вимогам часу, домінування авторитарного стилю керівництва та спілкування, що не враховує інтересів здобувачів вищої освіти, їх права вибору організаційних форм навчальної діяльності, участі в управлінні закладом вищої освіти. Необхідно пам'ятати, що участь здобувачів вищої освіти в такому управлінні – це не лише реальна форма студентської демократії та засіб соціально-правового самозахисту здобувачів вищої освіти, а й чудова школа менеджменту.

У сучасних умовах об'єктивно назріла необхідність підготовки фахівців з управлінським досвідом. Найважливішим фактором, що впливає на підвищення соціальної активності, соціальної відповідальності та особистісної зацікавленості здобувачів вищої освіти, є реалізація комплексу виховних заходів на основі розвитку студентського самоврядування та участі здобувачів вищої освіти в управлінні діяльністю ЗВО, у громадських та молодіжних організаціях, у діяльності соціально-професійної групи.

Основною метою діяльності студентського самоврядування є створення умов для розкриття творчого потенціалу та підвищення рівня професійної та соціальної підготовленості випускників. Досвід показує, що навички організаційної роботи у студентських структурах підвищують рейтинг випускників та роблять їх затребуваними в галузі державного управління, адміністративно-господарської роботи, у бізнесі, політиці та інших сферах діяльності.

Створення професійно-педагогічного середовища формування соціальної відповідальності (одна з умов формування соціальної відповідальності здобувачів вищої освіти) через включення здобувачів вищої освіти до соціального проєктування відбувається в ході проєктування та реалізації соціальних програм районного, міського, регіонального та державного масштабів. Ці програми спрямовані на консолідацію молоді даного регіону, її зусиль у вирішенні власних соціальних проблем, на активізацію роботи студентських громадських об'єднань, а налагодження співпраці з різними освітніми установами, у тому числі недержавними ЗВО, сприяє ефективності діяльності у цьому напрямі.

Реалізація цих соціально-психологічних умов у ході проведеної дослідно-експериментальної роботи здійснювалася в комплексі.

Висновки. Аналіз соціально-психологічних умов процесу розвитку соціальної відповідальності особистості показав, що цей процес включає три взаємопов'язані етапи: інформування про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі та способи її регулювання; актуалізація життєвого досвіду, мотивація соціально відповідальної поведінки, моральні устремління до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою діяльність, створення ситуацій, що потребують усвідомленого вибору лінії поведінки, прийняття рішень та оцінювання їх наслідків, зокрема за допомогою організації навчальної взаємодії та під час суспільно значимої діяльності;

закріплення здобутого досвіду в різних формах суспільно значущої діяльності (науково-дослідницькій, культурно-просвітницькій, соціального проектування, самоврядування, громадських та молодіжних організацій тощо), включення в діяльність соціально-професійної групи.

Соціально-психологічними умовами, що сприяють ефективності процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, є організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків, норми та правила поведінки людини в суспільстві, про цінності, мораль та моральність, про допустимі та неприпустимі наслідки прийняття управлінських рішень, про соціальні наслідки соціально-економічного розвитку; забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності; створення професійно-освітнього середовища розвитку соціальної відповідальності через включення у соціальне проектування та реалізацію програм навчально-виховної роботи.

Список використаної літератури:

1. Бондаренко А.В. Соціальне інвестування як фактор забезпечення соціально-економічного розвитку держави. Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. 2009. № 5 (79). С. 201-203.
2. Гришук В.К. Соціальна відповідальність. Львів: Львівський державний ун-т внутрішніх справ, 2012. 152 с.
3. Гурлева Т.С. Відповідальність, совість і високі життєві смисли у процесі професійного становлення. Психологія праці та управління: зб. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 21 травня 2009 р.). К.: АПН України, Ін-т підготов, кадрів держ. служби зайнятості України, 2009. Ч.1. С. 200-204.
4. Колот А.М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. Економічна теорія. 2013. № 4. С. 5-26.
5. Кочерга О. Проблема формування соціальної відповідальності вчителя в спадщині педагогів-класиків другої половини XIX століття. Історико-педагогічний альманах: реферативна інформація. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, 2010. Вип. 1. С. 11-14.
6. Куценко В.Й. Соціальна відповідальність. Дн.: ДНУ, 2014. 51 с.
7. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В.В. Радула. К.: ЕксОб, 2004. 304 с.

Spysok vykorystanoyi literatury:

1. Bondarenko A.V. Social"ne investuvannya yak faktor zabezpechennya social"no-ekonomichnoho rozvytku derzhavy. Visnyk Donbas"koyi nacional"noyi akademiyi budivnyctva i arxitektury. 2009. № 5 (79). S. 201-203.
2. Hryshhuk V.K. Social"na vidpovidal"nist". L"viv: L"vivs"kyj derzhavnyj un-t vnutrishnix sprav, 2012. 152 s.
3. Hurlyeva T.S. Vidpovidal"nist", sovist" i vysoki zhyttyevi smysly u procesi profesijnoho stanovlennya. Psyxolohiya praci ta upravlinnya: zb. statej za materialamy VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi (m. Kyiv, 21 travnya 2009 r.). K.: APN Ukrayiny, In-t pidhotov, kadriv derzh. sluzhby zajnyatosti Ukrayiny, 2009. Ch.1. S. 200-204.
4. Kolot A.M. Korporatyvna social"na vidpovidal"nist": evolyuciya ta rozvytok teoretichnyx pohlyadiv. Ekonomichna teoriya. 2013. № 4. S. 5-26.

5. Kocherha O. Problema formuvannya social"noyi vidpovidal"nosti vchytelya v spadshhyni pedahohiv-klasykiv druhoyi polovyny XIX stolittya. Istoryko-pedahohichnyj al"manax: referatyvna informaciya. Uman": Uman. derzh. ped. un-t im. Pavla Tychyny, 2010. Vyp. 1. S. 11-14.
6. Kucenko V.J. Social"na vidpovidal"nist". Dn.: DNU, 2014. 51 s.
7. Socioloho-pedahohichnyj slovnyk / Za red. V.V. Radula. K.: EksOb, 2004. 304 s.

Lukashov O.O.

Socio-psychological conditions for the development of social responsibility of the individual

The article reveals the socio-psychological conditions for the development of social responsibility of an individual. The analysis of the socio-psychological conditions of the process of the development of social responsibility of the individual showed that this process includes three interrelated stages: informing about the essence of rights and duties, about the norms and rules of human behavior in society and methods of its regulation; actualization of life experience, motivation of socially responsible behavior, moral aspirations for the implementation of responsible actions, motivation to consciously regulate one's activities, creation of situations that require a conscious choice of a line of behavior, decision-making and assessment of their consequences, in particular by means of the organization of educational interaction and during socially significant activities; consolidation of acquired experience in various forms of socially significant activity (scientific-research, cultural-educational, social planning, self-government, public and youth organizations, etc.), inclusion in the activities of a social-professional group.

Socio-psychological conditions that contribute to the effectiveness of the process of development of social responsibility of an individual are the organization of the process of teaching the basics of knowledge about social responsibility, about the essence of rights and obligations, norms and rules of human behavior in society, about values, morals and morality, about permissible and unacceptable consequences making managerial decisions about the social consequences of socio-economic development; ensuring the integration of educational and socially significant activities; creation of a professional and educational environment for the development of social responsibility through inclusion in social design and implementation of programs of educational work.

Key words: *personality, social responsibility, socio-psychological conditions for the development of social responsibility.*